

Pseudo-stepperijken en hun impact op de geschiedenis van het Westen in de pre-Mongoolse periode

Peter Hoppenbrouwers

De Leidse universiteit heeft sinds lang een grote reputatie op het terrein van de expansiegeschiedenis. Op de keper beschouwd wordt daarmee dan bedoeld de geschiedenis van de Europese overzeese expansie in de richting van andere continenten, om te beginnen Azië. Dit artikel draait de blik om en gaat over de Aziatische expansie over land in de richting van Europa. De hoofdrolspelers zijn geen jongens van Jan de Witt, maar nomaden afkomstig van het oostelijke of Mongoolse deel van de grote Euraziatische steppegordel die zich uitstrekt van Mantsjoerije in het oosten tot de Donaudelta in het westen.¹ Gedurende de twee millennia tussen ongeveer 250 v. Chr. en 1750 n. Chr. slaagden succesvolle nomadische confederaties er bij herhaling in om ‘stepperijken’ te creëren en van daaruit macht te verwerven in de sedentaire staten van China, Centraal-Azië, het Middellandse Zeegebied maar ook het Indiase subcontinent.² Vaak deden

¹ Het ‘Westen’ is hier opgevat als het Euraziatische continent ten westen van de bergketens van de Altai en de T’ien Shan, die de oostelijke (of ‘Mongoolse’) steppen scheiden van de westelijke steppen. In de westelijke steppezone onderscheidt men gewoonlijk de Kazachse steppe in het oosten van de Pontisch-Kaspische steppen (de steppegebieden boven en rond de Zwarte Zee en de Kaspische Zee) in het westen. Als grens tussen de grote Euraziatische steppe en de sedentaire wereld in Centraal-Azië is gekozen voor de rivier de Syr Darya (de Jaxartes voor de Oude Grieken) in het oosten en de noordgrens van het huidige Turkmenistan tussen de Kaspische Zee en het Aralmeer in het westen.

² Woordkeuze is ingewikkeld bij dit onderwerp omdat de documentaire bronnen vaak zeer gebrekkig zijn. ‘Confederatie’ benadrukt dat het gaat om verbanden die bestonden uit verschillende groepen (etnische groepen, stammen, clans?), die zich verenigd hadden of onder meer of minder dwang bij elkaar gebracht waren. Zie voor terminologie o.a. D. Sneath, *Aristocratic Orders, Kinship Society and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia* (New York 2007) 22. Een ‘staat’ zou ik in dit verband omschrijven als een politieke gemeenschap met een enigszins gecentraliseerd bestuur, een soort soevereiniteitsclaim en althans de ambitie om een monopolie uit te oefenen op terreinen als geweldpleging (m.n. buitenlandse oorlogvoering) en belastingheffing. Een ‘rijk’ is een tamelijk vage naam voor een

ze dat zonder die sedentaire staten daadwerkelijk te onderwerpen of te veroveren. Liever volgden ze een *outer frontier strategy*. De nomaden bleven op de steppe en dwongen sedentaire staten in een afpersingsrelatie: in ruil voor handelsvoordelen, goed betaalde huurlingencontracten of tribuut in goud of goederen beloofden ze weg te blijven van de grenzen.³ Hiermee verwierven ze de middelen om elementaire onderdelen van een primitieve staat (een vorstelijk hof, een kleine bureaucratie, een elementair belastingapparaat) rond een leider of kleine elite in stand te houden en eventueel verder uit te bouwen.

Lang heeft het idee bestaan dat steppenomaden tot een dergelijke strategie gedwongen waren omdat ze economisch afhankelijk waren van de sedentaire wereld.⁴ Hierbij worden de laatste tijd vraagtekens geplaatst. Immers, de steppen hadden de sedentaire wereld in de preindustriële tijd twee lucratieve producten (of eigenlijk één product en één dienst) te bieden, waaraan een schier onuitputtelijke behoefte bestond, namelijk paarden en krijgskunst te paard. Daar kwam nog bij dat het voor steppenomaden gemakkelijker was dan voor sedentaire staten om de grote transcontinentale karavaanwegen te beheersen die we gemakshalve aanduiden als de Zijderoute. De Chinese Han en T'ang keizers hebben het geprobeerd, maar dat heeft (nog) niet meteen geleid tot langdurige Chinese aanwezigheid in wat nu de Chinese 'Far West' is: de provincie Xinjiang. Kortom, de agressieve nomadische expansiezucht werd niet primair door economische noodzaak aangedreven, maar moet eerder in zowel interne als externe politieke omstandigheden worden gezocht.

De intrigerende relatie tussen steppenomaden en de sedentaire wereld, die na het midden van de zeventiende eeuw onherroepelijk aan haar

territoriaal uitgestrekte en etnisch composiete 'staat' die bovendien andere gebieden (staten?) aan zich heeft onderworpen of die koloniseert.

³ T.J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China* (Oxford 1989). Vgl. ook de definitie van *nomadic empire* in N. Kradin en T. Skrynnikova, 'Why Do We Call Chinggis Khan's Polity "An Empire"?', *Ab Imperio* 1 (2006) 89-118: 94: '(...) a nomadic empire may be defined as a nomadic society organized according to the principle of military hierarchy and occupying a comparatively large territory, while exploiting neighboring territories, as a rule, by means of outward forms of exploitation (robbery, war, and contribution, extortion of gifts, non-equivalent trade, tribute, and so forth).'

⁴ Dit idee zit nog erg in D. Sinor, 'Introduction: The Concept of Inner Asia' in: D. Sinor ed., *The Cambridge History of Early Inner Asia* (hierna: *CHEIA*) (Cambridge 1990) 1-18.

einde kwam toen de ontwikkeling van krachtige vuurwapens de traditionele strijdwijze van stepperuiters snel obsoleet maakte en de supermogendheden China en Rusland hun territoria over de Euraziatische steppen begonnen uit te breiden, is de laatste jaren systematischer onderzocht voor het Oosten dan voor het Westen.⁵ Dat is jammer, want feitelijk hebben de contacten tussen steppenomaden en de sedentaire samenlevingen in het Westen een nóg dramatischer verloop gehad dan aan de noordgrens van China. In de loop van de vroege middeleeuwen is de heerschappij over de westelijke steppen namelijk geheel overgenomen door nomadische groepen afkomstig uit Oost-Azië. Vóór die tijd werden de westelijke steppen nog gedomineerd door nomaden die we uit klassieke bronnen kennen onder verzamelnamen als Skythen, Massageten en Sarmaten. Ze spraken allemaal aan het Iraans verwante Indo-Europese talen.⁶ Deze werden nu verdrongen door zogenaamde Altaïsche talen, de talen van de Oost-Aziatische steppenomaden, zoals het Turks en het Mongools.⁷ Verschillende uit Oost-Azië afkomstige nomadische confederaties slaagden erin om rijken van imposante grootte en complexiteit te stichten en gedurende langere tijd in stand te houden, zoals de *Göktürk* ('Blauwe Turken'), de Oeigoeren, de Khazaren, de Wolgabulgaren of, veel later, de Mongolen. Overigens moeten we dominantie in taal en heerschappij niet meteen gelijkstellen aan demografisch overwicht. In de loop der eeuwen zijn zeker grote aantallen nomaden permanent van het oostelijke naar het westelijke deel van de Euraziatische steppen getrokken, maar recent historisch-genetisch onderzoek waarschuwt voor numerieke overschatting. Zeker ten westen van het huidige Kazachstan blijkt de genetische infiltratie vanuit Oost-Azië maar

⁵ Zie hiervoor o.a. P.C. Perdue, *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia* (Londen en Cambridge, MA 2005).

⁶ Vgl. C.I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present* (Princeton 2009) 408-409, eindnoot 65.

⁷ Zie: P.B. Golden, *Central Asia in World History* (Oxford 2011) 37; D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Volume I. Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire* (Oxford en Malden, MA 1998) 203. Uitzonderingen vormden de talen van de Ta Yüeh-chih, die zeker uit de oostelijke steppen kwamen maar Tocharisch spraken, een Indo-Europese taal (zie ook noot 41), van de Magyaren, die een sterk met Turks aangelengde Oeralische taal spraken, en van de Heftaliten, die volgens veel specialisten een Iraanse – dus ook Indo-Europese – taal spraken. Zie: D. Sinor, 'The Founding of the First Türk Kaghānate' in: *CHEIA*, 285-316: 300.

zeer beperkt te zijn.⁸ Om die reden moet men de ‘turkificatie’ van de westelijke steppen in de loop van de vroege middeleeuwen opvatten als een proces van keer op keer vernieuwde elitedominantie en niet in termen van grootschalige ‘volksverhuizingen’ resulterend in de vervanging van complete populaties.

Tabel 1: overzicht invasies & vorming pseudo-stepperijken in het Westen

Invallers	Aankomst in sedentaire wereld	Rijksvorming	Centrum ‘rijk’	Duaal/ mono	Primair/ secundair
Ta Yüeh-chih	ca 100 v. Chr.	na ca 1 n. Chr.	Bactrië ⁹	duaal	primair
Hunnen	ca 320 n. Chr.	ca 400 n. Chr.	Hongarije	duaal	primair
Chioniten/ Heftaliten	ca 320 n. Chr.	ca 350 n. Chr.	Sogdië ¹⁰	duaal	primair
Avaren	ca 555 n. Chr.	ca 570 n. Chr.	Hongarije	duaal	primair
Witte Bulgaren	ca 675 n. Chr.	ca 680 n. Chr.	Bulgarije	mono	secundair
Magyaren	898 n. Chr.	na 955 n. Chr.	Hongarije	mono	secundair
Qarakhaniden	ca 900 n. Chr.	999 n. Chr.	Sogdië	duaal	secundair
Seldjoeken	ca 990 n. Chr.	1055-1071	Irak en Anatolië ¹¹	mono	secundair
Qara Khitan/ Xi Liao	1129 n. Chr.	1141 n. Chr.	Sogdië	duaal	primair

Deze hele geschiedenis in vijftientig bladzijden begrijpelijk samenvatten, is ondoenlijk. Vandaar dat ik mij in deze bijdrage zal richten op de meest extreme vorm van nomadische expansie in het Westen, namelijk die welke leidde tot de vorming van staten of rijken die zich geheel of gedeeltelijk uitstrekten over sedentaire gebieden. Hiervan telde ik negen gevallen (tabel 1), ten minste als we de beschouwing beperken tot de periode vóór de grote

⁸ L. Quintana-Murci e.a., ‘Where West Meets East: The Complex mtDNA Landscape of the Southwest and Central Asian Corridor’, *American Journal of Human Genetics* 74 (2004) 827-845: 839. Eén van de conclusies is dat ‘patronen in genetische verscheidenheid’ niet samenvallen met linguïstische verschillen.

⁹ Bactrië is de oude naam voor het huidige Noord-Afghanistan.

¹⁰ Sogdië (of Transoxanië) omvat het huidige Oezbekistan en Tadjikistan.

¹¹ Feitelijk vormden de Seldjoeken twee ‘staten’, namelijk de sultanaten van de Groot-Seldjoeken in Irak/Iran (in 1055) en van de Rum-Seldjoeken in Anatolië (in 1071).

Mongoolse expedities in het tweede en derde kwart van de dertiende eeuw, die de overtreffende trap van dit soort bewegingen vormden en de geopolitieke situatie in het Westen totaal veranderden.

Negen gelegenheden in ruim twaalf eeuwen, dat lijkt niet wereldschokkend – gemiddeld één invasie, leidend tot staatsvorming, per 135 jaar. Dat wordt al enigszins anders wanneer we het vroegste geval – de komst van de Ta Yüeh-chih naar Centraal-Azië rond 100 v. Chr. loskoppelen van de acht andere gevallen, die allemaal zijn te situeren tussen het begin van de vierde en het midden van de twaalfde eeuw. Met andere woorden: er vonden in ruim 800 jaar acht invasies plaats en dat is al één per eeuw.

De staten of rijken die door de negen invallende groepen werden gevormd, heb ik het label pseudo-stepperijken opgeplakt. Het waren namelijk geen ‘echte’ stepperijken omdat ze (deels) niet op de grote Euraziatische steppe lagen én omdat de meeste invallers in die situatie hun pastorale levenswijze al snel (deels) opgaven, en dan geen echte nomaden meer waren. In aansluiting hierop zijn de negen rijken op twee manieren verder uit te splitsen. Ten eerste waren er duale rijken (dat wil zeggen, rijken die deels op de steppe, deels in de sedentaire wereld lagen) en monolithische rijken (dat wil zeggen, rijken die in hun geheel in de sedentaire wereld gesitueerd waren).¹² Een andere zinnige tweedeling is die tussen primaire rijken, waarvan de stichters rechtstreeks uit Oost-Azië afkomstig waren tegenover secundaire rijken, die werden gevormd door nomadische groepen die afkomstig waren uit een primair rijk maar zelf niet meer per se Oost-Aziatisch waren. In tabel 1 is aangegeven, hoe elk van de negen onderscheiden rijken past in deze dubbele tweedeling. Wat direct opvalt, is dat alle monolithische rijken een secundair en de meeste duale rijken een primair karakter hadden – met als uitzondering op de laatste regel het rijk van de Qarakhaniden. Het laat zien dat alle nomadische groepen die direct van de oostelijke steppen kwamen, ook in het Westen steppegebieden wilden blijven beheersen, terwijl dat voor groepen die zich in een later stadium van dergelijke primaire duale rijken afsplitsten niet evident was.

Bij nadere beschouwing hebben de negen invasies die aan de basis stonden van de vorming van pseudo-stepperijken in het Westen een aantal kenmerken met elkaar gemeen. Ik noem er vier.

¹² Waar overigens ook uitgestrekte steppe-achtige gebieden lagen waar nomaden hun pastorale economie in stand konden houden; zie daarover verder hieronder, zie in artikel 22.

De omvang van invasies en hun sneeuwbaaleffecten

Om te beginnen iets over de omvang van invasies uit het Oosten en hun ‘sneeuwbal-effecten’. Over het eerste is alleen voor sommige invallen bij benadering iets te zeggen, maar die schattingen komen wonderwel overeen. Bij de vlucht van de Avaren naar de westelijke steppen en de Beneden-Donau rond 550 zouden 20.000 krijgers en hun families betrokken zijn geweest.¹³ De Khitan prins Yelü Dashi (Chinees: Yeh-lü Ta-shih) was op zijn tocht van de Mongoolse steppe naar Centraal-Azië, zo is de veronderstelling, eveneens vergezeld van tussen de 10.000 en 20.000 krijgers.¹⁴ Als we het laatste getal accepteren en voor iedere krijger vier personen rekenen (de geschatte omvang van een nomadisch huishouden), dan zou dit voor beide gevallen neerkomen op een invasie van ongeveer 80.000 mensen. Dat is weer precies het getal dat wordt genoemd bij de Oghuz Turken of Turkmenen die de eerste Seldjoekse leiders kort voor het einde van de tiende eeuw vergezelden op hun exodus vanuit het gebied rond de Wolgadelta naar Sogdië.¹⁵

Vaak werden de eigenlijke invasies nog gevolgd door de overkomst van volksgenoten of bondgenoten in de periode erna. In de eerste jaren na zijn komst in Centraal-Azië voegden zich nog zo’n 30.000 Turkse en Khitan huishoudens, afkomstig van de steppen, bij Prins Yelü Dashi.¹⁶ De legendarische binnenkomst van de Magyaren in het Karpatenbekken in of kort na 895 zou hebben geleid tot de permanente vestiging van tussen de 100.000 en 400.000 Magyaren op Hongaarse bodem (krijgers en anderen, inclusief hun huishoudens).¹⁷ In de twee eeuwen volgend op de aankomst van de Seldjoeken in Sogdië moeten alles bij elkaar geteld zo ongeveer één miljoen Turken van de Kaspische steppe zuidwaarts naar (wat toen ging

¹³ S. Szádecky-Kardoss, ‘The Avars’ in: *CHELA*, 206-228: 207; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250* (Cambridge 2006) 61-110.

¹⁴ M. Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History. Between China and the Islamic World* (Cambridge 2005) 36, 146.

¹⁵ Cijfers berekend a.d.h.v. A.C.S. Peacock, *Early Seljuq History. A New Interpretation* (Londen en New York, NY 2013) 87-88.

¹⁶ Biran, *The Empire*, 146.

¹⁷ L. Kontler, *A History of Hungary: Millennium in Central Europe* (Basingstoke 2002) 45; Curta, *Southeastern Europe*, 180-191, 328-338, 350-365, 400-408.

heten) Turkmenistan en Anatolië zijn getrokken.¹⁸ Die laatste cijfers zijn goed te vergelijken met de effecten van de Mongoolse veroveringen. De grote veldtocht van Djenghis Khans kleinzoon Hülegü naar Centraal-Azië in de jaren 1253-1256 leidde tot de immigratie van tussen de driekwart miljoen en 900.000 Mongolen en Mongoolse bondgenoten – plus nog eens 23 miljoen schapen – vanuit de Oost- en Centraal-Aziatische steppen naar Iran, Oost-Anatolië en Azerbeidzjan.¹⁹ Sommige afstammelingen van Mongoolse krijgergroepen zijn er zelfs in geslaagd om in relatieve afzondering te blijven voortbestaan zodat ze heden ten dage nog genetisch als Mongoloïde identificeerbaar zijn, zoals de Afghaanse en Noord-Pakistaanse Hazara's, de Nogai in de noordelijke Kaukasus en delen van Oost-Anatolië, en kleine Tataarse minderheden in het huidige Litouwen en Oost-Polen.²⁰ Kortom, over het geheel genomen waren nomadische invasies véél grootschaliger en massaler, zeker in hun effecten op de langere termijn, dan de veroveringsoorlogen die in de middeleeuwen plaatsvonden binnen het Europese continent.²¹

¹⁸ C. Vaughn Findley, *The Turks in World History* (Oxford 2005) 72 (naar Peter Golden). Een deel hiervan kwam over de Kaukasus. De grote zuidwaartse migratiegolf van Oghuz Turken vanaf het einde van de tiende en begin van de elfde eeuw ging (grooten)deels via de oostzijde van de Kaspische Zee, maar deels ook via de Kaukasische westkant, waar de Turken de strijd aanboden met de christelijke koninkrijken van Georgië en Armenië. Peacock, *Early Seljuq History*, 84-85.

¹⁹ J. Masson Smith jr., 'Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens' in: R. Amitai-Preiss en D.O. Morgan ed., *The Mongol Empire and Its Legacy* (Leiden 1999) 39-56.

²⁰ Quintana-Murci, 'Where West Meets East', 834, 840; I. Vásáry, 'The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe' in: N. Di Cosmo, A.J. Frank en P.B. Golden ed., *The Cambridge History of Inner Asia. The Chingissid Age* (Cambridge 2009) 67-86: 84-85.

²¹ Bijvoorbeeld de Normandische inval in Engeland in 1066, en de veroveringsoorlog die daarop volgde, zou in de eerste twee decennia na 1066 in totaal ongeveer 10.000 krijgers en kooplieden uit Normandië en omringende vorstendommen naar Engeland hebben gevoerd. M.T. Clanchy, *England and Its Rulers, 1066-1272* (Oxford 1998) 40. Een andere (betere?) vergelijking zouden de invallen van de Vikingen in West-Francië en de Britse eilanden zijn, maar hiervoor zijn nooit schattingen van aantallen gemaakt.

Afb. 1: Het grote Seldjoekse rijk aan het einde van de elfde eeuw, kort voor het begin van de eerste kruistocht. Op de kaart gemarkeerd zijn de beslissende veldslagen bij Dandanaqan (anno 1040) en Manzikert (anno 1071). De ster geeft de locatie aan van de hoofdstad Isfahan. Het lichter getinte gebied aan de noordoostzijde maakte deel uit van de territoria van de Qarakhaniden. Bron: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Seljuk_Empire_locator_map.svg

Daarbij moeten we ons dergelijke invasies en hun vervolgmigraties vooral niet voorstellen als vreedzame bewegingen tussen gebieden waar toch bijna niemand woonde. Met name van invallen in de sedentaire wereld kon de prijs in mensenlevens en grootschalige destructie hoog zijn. De beste informatie hierover komt andermaal van de latere Mongoolse invallen in het Westen. In de Russische vorstendommen zou aan het einde van de jaren 1230 ongeveer tien procent van de inheemse bevolking ofwel zijn gedood ofwel in slavernij zijn afgevoerd.²² De Mongoolse verovering van Iran twee decennia later zou aan 15 tot 25 procent van de inheemse bevolking van 10-16 miljoen mensen het leven hebben gekost.²³ Omdat tijdens de

²² J. Martin, 'North-Eastern Russia and the Golden Horde (1246-1359)' in: M. Perrie ed., *The Cambridge History of Russia. Vol. 1. From Early Rus' to 1689* (Cambridge 2006) 127-157: 130.

²³ R. Abazov, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia* (New York 2008) Map 22.

veroveringstochten vitale infrastructuur – willens en wetens – werd vernietigd, was langdurige bevolkingsachteruitgang als gevolg van hongersnoden en economische ontwrichting haast onvermijdelijk. Op die manier schoten de nomadische veroveraars als het ware in hun eigen voet omdat de exploitatiecapaciteit van veroverde gebieden sterk afnam.

De gevolgen van invasie en eventuele verovering gingen echter verder dan directe ontwrichting. Daarnaast bracht de komst van invallers grote stromen vaak gemilitariseerde vluchtelingen op gang, die vervolgens in aangrenzende regio's langdurig voor grote problemen zorgden. Een beroemd voorbeeld is het binnendringen van de Hunnen in het Karpatenbekken kort na het begin van de vijfde eeuw n. Chr. Dit leidde tot het vertrek uit dat gebied van talrijke krijgergroepen en hun families, die zich niet aan de Hunnen wilden onderwerpen. Deze sloten zich vervolgens aan een tot verschillende enorme, multi-etnische confederaties die via het huidige Oostenrijk en het Rijnland het Romeinse Rijk binnenvielen. Op die manier zette de komst van de Hunnen in het huidige Hongarije volgens een recent boek van oudhistoricus Peter Heather 'zeer meer dan honderdduizend – en mogelijk zelfs enkele honderdduizenden – mensen in beweging'.²⁴ Iets gelijkaardigs gebeurde ongeveer anderhalve eeuw later in precies hetzelfde gebied toen de komst van de Avaren de onmiddellijke oorzaak werd van de inval in Italië in 568 van het grote, eveneens sterk multi-etnische 'leger' van de Langobarden, dat tussen de 70.000 en 200.000 mensen zou hebben omvat (niet-strijders meegerekend).²⁵ Maar daar bleef het niet bij. Gedurende de eerste eeuw van hun verblijf in het Karpatenbekken – toen de Avaarse macht zich uitstrekte over een gebied dat reikte van de steppen boven de Zwarte Zee tot in het huidige Oostenrijk – dirigeerden of manipuleerden de Avaren de migratie van vermoedelijk honderdduizenden Slavisch sprekende boeren uit Centraal- en Oost-Europa naar de Balkan – die sindsdien 'Slavisch' is.²⁶

²⁴ P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: a New History of Rome and the Barbarians* (Oxford 2006) 202.

²⁵ Voor de lage schatting: N. Christie, *The Lombards* (Oxford 1995) 52-53. Voor de hoge schatting: K. Priester, *Geschichte der Langobarden. Gesellschaft-Kultur-Alltagsleben* (Stuttgart 2004) 37-38, noot 3.

²⁶ Een groot aantal van hen werd later door de Byzantijnse autoriteiten in Klein-Azië hergevestigd. E.g. P.M. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe* (Londen 2001) 73.

Uit alles wat we weten en vermoeden valt dus te constateren dat nomadische invallen enorme repercussies hadden. Niet alleen omdat substantiële aantallen invallers niet meer weggingen en werden gevolgd door nieuwe immigranten, maar ook en vooral door het menselijke leed dat ze aanrichtten in termen van massale sterften, vluchtelingenstromen en gedwongen deportaties. Wij schrikken helaas niet zo gauw meer van berichten over honderdduizenden ontheemden,²⁷ maar absolute aantallen in die orde van grootte stonden in de uiterst dun bevolkte wereld van de vroege middeleeuwen al gauw gelijk aan vele procenten van totale populaties.

Invallers of vluchtelingen?

Het tweede gemeenschappelijke kenmerk van de vestiging van pseudo-stepperrijken onderstreept de ironie van de geschiedenis. Bij nadere beschouwing waren de invallers die betrokken waren bij alle hier besproken invasies namelijk zelf van oorsprong vluchtelingen. Anders gezegd, de negen besproken invasies begonnen steeds met de meer of minder gewelddadige verdrijving van aristocratische leiders of clans die uit de gratie waren geraakt door hetzij de ineenstorting van een rijk op de steppe waaraan hun lot nauw verbonden was geweest of de expansie van een nieuwe steppemacht waar zij niet bij mochten of niet bij wilden horen.

De diepere oorzaken van dergelijke gedwongen emigraties van leidende groepen moeten worden gezocht in de politieke instabiliteit die inherent was aan stepperrijken. Door hun enorme uitgestrektheid hadden dergelijke rijken een contingent en tweeslachtig karakter. In hun relaties met de buitenwereld presenteerden ze zich als krachtig gecentraliseerde staten onder eenhoofdig, autocratisch gezag, dat werd belichaamd door een '[grote] khan'²⁸, terwijl daarentegen binnenlandse verhoudingen werden bepaald

²⁷ Om één recent voorbeeld te noemen: in het weekeinde van 20-21 september 2014 kwam het bericht dat in twee dagen tijd naar schatting 130.000 Koerden en Yezidi's de grens van Syrië met Turkije waren overgestoken. Zie: *De Volkskrant*, 22 september 2014.

²⁸ De titel khan (± keizer) komt als *qaghan* het eerst voor in de vierde eeuw n.Chr. onder de oostelijke steppenomaden van de Xianbei, en raakte daarna wijd verbreid in stepperrijken. De Avaren brachten de titel van de oostelijke naar de westelijke steppen. Golden, *Central Asia*, 36.

door een telkens weer andere mengverhouding van vergaande regionale autonomie toestaan en dwang opleggen aan de tientallen, zo niet honderden clans of etnische groepen die in dergelijke rijken waren geïncorporeerd.²⁹ In een dergelijke situatie gebeurde veel waarop niet kon worden geanticipeerd en konden, zoals gezegd, gemakkelijk centrifugale krachten tot ontwikkeling komen. De gedwongen emigraties waarover we het hier hebben, hadden dan ook allemaal hun oorsprong in crisissituaties in bestaande stepperijken, die werden veroorzaakt door binnenlandse spanningen of buitenlandse dreigingen. Zo waren de Ta Yüeh-chih het slachtoffer van de gewelddadige expansie van het stepperijk van de Xiongnu³⁰, terwijl de westwaartse beweging van de Hunnen en de (aan de Hunnen gelieerde?) Chioniten juist weer te maken had met de ineenstorting van de macht van de Xiongnu en de Chao onder de druk van een nieuwe grootmacht op de oostelijke steppen: de federatie van de Joujan (of Juan-juan).³¹ Dit proces herhaalde zich twee eeuwen later, rond het midden van de zesde eeuw n. Chr. De exodus van de Avaren, en de vernietiging van de macht van de Heftaliten kort na het midden van de zesde eeuw, volgden toen op de implosie van het rijk van de Joujan en de razendsnelle uitbreiding van de macht van de Göktürk of 'Blauwe Turken' over de Mongoolse en Centraal-Aziatische steppen.³² In het Westen was de grote inval van de Witte Bulgaren (rond 675) in Zuidoost-Europa nauw verbonden met de strijd tussen Avaren en

²⁹ '(...) steppe empires were 'organized as "imperial confederacies", autocratic and statelike in foreign affairs, but consultative and federally structured internally', Barfield, *Perilous frontier*, 8; J.D. Rogers, 'The Contingencies of State Formation in Eastern Inner Asia', *Asian Perspectives* 46.2 (2007) 249-274.

³⁰ Ta Yüeh-chih betekent letterlijk '[de] Grote Yüeh-chih'; daarmee wordt echter 'het grootste deel van de Yüeh-chih' bedoeld.

³¹ D. Sinor, 'The Hun Period' in: *CHELA*, 177-205; E.A. Thompson, *The Huns* (Oxford 1996). Volgens Christian, *A History*, 218-220, maakten Hunse groepen bekend onder de naam Chioniten zich rond 350 n. Chr. meester van Sogdië en breidden vandaaruit hun macht verder uit over Bactrië. De Heftal(iten) vormden in die visie de nieuwe leidende dynastie van de Chioniten vanaf ongeveer 465 n. Chr. Beckwith, *Empires*, 406, noot 56, ziet geen verband tussen Hunnen en Chioniten. Chinese bronnen meenden weer dat de Chioniten of Heftaliten Yüeh-chih waren: A.K. Narain, 'Indo-Europeans in Inner Asia' in: *CHELA*, 151-176: 172-173.

³² Beckwith, *Empires*, 116. Dit is de hoofdlijn. Ook andere oorzaken speelden een rol, zoals de expansiezucht van de Sassaniden in Iran en de bedreiging van de Joujan/Avaren door de Tiele (Chinees: T'ieh-lê) op de oostelijke steppen en de Tabghach (Chinees: Tuoba) in Noordwest-China.

Khazaren op de Pontisch-Kaspische steppen.³³ De vorming van het khanaat van de Qarakhaniden was een direct gevolg van de ineenstorting van het stepprijk van de Oeigoeren in 840.³⁴ De invasie van de Magyaren had, behalve met de komst van de Turkse Pechenegen op de Pontische steppe, ook te maken met wat wel is genoemd het '[ethnic] client management' – het manipuleren van onderworpen groepen via gedwongen deportaties en samenvoegingen – door de leiders van het machtige stepprijk van de Khazaren³⁵, terwijl de oorspronkelijke 'trek' van de Seldjoekse Turken naar Sogdië/Transoxanië aan het einde van de tiende eeuw een direct gevolg lijkt te zijn geweest van de teloorgang van datzelfde rijk van de Khazaren. De expansie van het rijk van de Qarakhaniden over Sogdië en Khwarezm was een uitvloeisel van de met wisselend succes gevoerde oorlogen van deze Turkse nomaden tegen de Iraanse dynastie van de Samaniden. De emigratie van grote aantallen van oorsprong Zuid-Mantsjoerijse Khitan via de Mongoolse steppen naar Centraal-Azië (i.c. het huidige Kirgizië) had ten slotte haar oorsprong in de val van het Noord-Chinese rijk van de Khitan-Liao rond 1120.³⁶

³³ T. Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. The Problem of the Others* (Leiden 2010); Curta, *Southeastern Europe*, 79-90, 147-179, 213-247, 379-389.

³⁴ P.B. Golden, 'The Karakhanids and Early Islam', in *CHELA* 343-370. Beckwith, *Empires*, 167-168; Christian, *A History*, 371-373. Volgens Beckwith waren de Qarakhaniden van oorsprong Turkse Karluken die rondtrokken tussen de T'ien Shan en de Syr Darya. Golden is minder apert over het verband tussen Karluken en Qarakhaniden.

³⁵ J. Howard-Johnston, 'Byzantine Sources for Khazar History' in: P.B. Golden, H. Ben-Shammai en A. Róna-Tas ed., *The World of the Khazars. New Perspectives* (Leiden en Boston, MA 2007) 163-193: 183-192.

³⁶ D. Twitchett & K.-P. Tietze, 'The Liao' in: D.C. Twitchett en H. Franke ed., *The Cambridge History of China. Vol. 6. Alien Regimes and Border States, 907-1368* (Cambridge 1994) 43-153: aldaar 139-153. Liao was de Chinese dynastiennaam die de leiders van de Mantsjoerijse Khitan (Chinees: Qidan) aannamen na hun verovering van Noord-China in het begin van de tiende eeuw. De groep die na de val van het Liao rijk naar het Westen vluchtte, staat in Arabische bronnen bekend als de Qara Khitai ('Zwarte Khitan') – Khitai is de Arabische vorm, waarvan de middeleeuwse naam voor China, Cathay, is afgeleid. Chinese bronnen noemen het rijk van de Qara Khitan gewoonlijk de Xi Liao ('Liao in het Westen'). Voor deze en andere naamkwesities Biran, *The Empire*, 215-217 (Appendix 1).

Migratie in stadia

Een derde gemeenschappelijk kenmerk is het gefaseerde karakter van de meeste van deze agressieve migratiebewegingen. In historische overzichtswerken worden ze vaak afgeschilderd als furieuze, *Blitzkrieg*-achtige invallen, maar in werkelijkheid verliepen ze via een tussenstap. Meestal zaten er decennia tussen de initiële, gedwongen, emigratie uit het oorsprongsgebied en de heuse inrichting van een eigen 'staat' door de migranten. De Ta Yüeh-chih zouden omstreeks 150 v.Chr. van de oostelijke naar de westelijke steppe zijn gekomen (of beter: gejaagd), waar ze vervolgens decennialang hun tenten hadden opgeslagen in de buurt van het Ysyk Köl meer (in het huidige Noord-Kirgizië). Pas meer dan een halve eeuw later veroverden ze van daaruit Transoxanië/Sogdië (in het huidige Oezbekistan) en Bactrië (in het huidige Noord-Afganistan). Nog weer ruim anderhalve eeuw later volgde vanuit Bactrië een nieuwe veroveringsgolf, dit keer in de richting van de Indusvallei. Ook de Hunnen hadden na hun aankomst op de Kaspische steppe meer dan een halve eeuw nodig om het zwaartepunt van hun macht te verplaatsen naar het Karpatenbekken (± de Hongaarse laagvlakte) en een autocratisch khanaat te vormen onder leiding van de clan van Attila. Bulgaarse en Magyaarse ruiters waren in Centraal- en zelfs West-Europa actief als plundersaars en huurlingen, decennia voordat sprake was van Bulgaarse en Magyaarse khanaten in de gebieden van respectievelijk de Beneden-Donau en de Midden-Donau.³⁷ Voor de Seldjoekse Turken was een verblijf in Sogdië, de regio van de grote karavaansteden Bukhara en Samarkand, het stadium tussen hun vertrek van de Kaspische steppe en hun invallen in Irak en Anatolië vanaf het midden van de elfde eeuw. Net zo was het gebied rond Kedun (het huidige Chintolgoi in Mongolië) de 'stepping stone' in de avontuurlijke trek naar het westen van prins Yelü Dashi, die in 1124 aan de oevers van de Gele Rivier begon. Deze tussenstations waren kennelijk nodig om de leiders of leidende groepen van de emigranten de gelegenheid te geven om voldoende politieke en militaire steun op te bouwen voor een verdere, en radicalere, penetratie van de sedentaire wereld. Niet zelden ging dat laatste dan ook gepaard met legendarische militaire botsingen – denk maar aan de 'Hunnenslag' op de

³⁷ Bijvoorbeeld de Bulgaren waren soms formele bondgenoten van de Avaren. Szádeczky-Kardoss, 'The Avars', 213-214. Voor de vermelding van Bulgaren als huurlingen in het leger waarmee de Langobardische koning Alboin in 568 Italië binnenviel: ibidem, 222-223.

Catalaunische Velden in 451, aan de ongehoorde aanval van de Avaren op Constantinopel in 626, aan de botsing tussen de Duitsers en de Magyaren op het Lechfeld bij Augsburg in 955, aan de grote overwinning van de Seldjoeken op de Byzantijnen in de slag bij Manzikert (Oost-Anatolië) in 1071, of aan de verpletterende nederlaag die de Seldjoeken op hun beurt in 1141 bij Qatwan leden tegen Yelü Dashi's Qara Khitan.

Terwijl sommige pseudo-stepperijken een efemeer bestaan hadden – het rijk van de Hunnen bestond maar een halve eeuw – toonden andere, ondanks hun zwakke interne structuur, wel degelijk een grote duurzaamheid. Als we de moderne staat Hongarije als een directe opvolger van het rijk van de Magyaren beschouwen, is dat laatste het rijk met veruit de langste historische looptijd. De tweede in de rij is ongetwijfeld het rijk van de Ta Yüeh-chih, dat ergens aan het einde van de eerste eeuw n.Chr. een opmerkelijke ‘doorstart’ maakte, toen een nieuwe dynastie van krachtige heersers de macht van de Yüeh-chih in korte tijd vanuit Bactrië uitbreidde over het huidige Pakistan en de hele noordelijke helft van India.³⁸ Van dit hernieuwde Ta Yüeh-chih rijk, dat bekend staat als het rijk van de Kushan(a), bleef het noordelijke, Centraal-Aziatische deel bestaan tot na het midden van de derde eeuw en het zuidelijke, Indiase deel, zelfs nog een eeuw langer. Uiteindelijk vielen beide delen ten prooi aan nieuwe, inheemse, regionale grootmachten: de Sassaniden in het noorden, de Gupta in het zuiden.³⁹ Ook het zogenaamde eerste Bulgaarse rijk, dat aan het einde van de zevende eeuw was gesticht door de khans van de Witte Bulgaren, had een duur van meer dan drie eeuwen, en het rijk van de Avaren bestond ongeveer 230 jaar, totdat het kort na 800 werd veroverd door de Frankische legers van Karel de Grote.

³⁸ De datering is gebaseerd op de even ingenieuze als ingewikkelde bewijsvoering in W. Posch, *Baktrien zwischen Griechen und Kuschana. Untersuchungen zu kulturellen und historischen Problemen einer Übergangsphase* (Wiesbaden 1995) 101-145 en 147. Voor de oude datering zie b.v. nog Ying-Shih Yü, ‘The Hsiung-nu’ in: *CHELA*, 118-150: 127. De historische parallel die hier voor de hand ligt, is de stichting, kort na 1500, van het Moghul rijk vanuit Afghanistan door de Oezbeekse khan Babur, die zowel Turkse als Mongoolse voorouders had.

³⁹ Narain, ‘Indo-Europeans’, 170. In een beperkt gebied kende het Kushanarijk een kortstondige voortzetting onder de dynastie van de Kidariten.

Afb. 2: Centraal-Azië omstreeks 200 n.Chr., met in het midden het grote Kushan[a] rijk. Bron: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:CentralAsia_200ad.jpg

De duurzaamheid van pseudo-stepperijken

Bij de beschrijving van deze geschiedenis moeten we wel oppassen voor het clichébeeld van opkomst, bloei en ondergang. Het lot van stepperijken was eerst en vooral het lot van heersers en hun aristocratische entourages.⁴⁰ Als we spreken van ‘de ondergang van het rijk van de Avaren’, bedoelen we daarmee niet dat de Avaren – toch al een etnische verzamelnaam – in één klap van de aardbodem verdwenen, maar dat de heersende caste met wie de naam van de Avaren was verbonden zijn macht kwijtraakte – vaak na een verloren oorlog. Deze belangrijke observatie voert meteen naar mijn vierde en laatste punt: de levensvatbaarheid en duurzaamheid van pseudo-stepperijken hing niet alleen af van de wisselvalligheden die het fortuin in petto had voor heersers en de aristocratische clans die zij in hun macht lieten delen maar vooral ook van de bereidheid van invallers tot assimilatie

⁴⁰ Dit is een redenering die enigszins in de lijn ligt van de theorie over de ‘circulatie van elites’ van de Italiaanse econoom Vilfredo Pareto (1848-1923) die ooit opmerkte: ‘history is a graveyard of aristocracies’.

(culturele aanpassing), acculturatie (culturele vermenging) en integratie (sociale vermenging).

Hoezeer nomadische invallers in de beginfase misschien ook hebben geprobeerd om hun levenswijze, hun taal, cultuur en religie overeind en gescheiden te houden, of zelfs op te leggen aan de volkeren die ze aan zich onderwierpen, vroeg of laat realiseerden ze zich dat economische, sociale, culturele en politieke aanpassing nodig was om de door hen op poten gezette primitieve staten levensvatbaar te houden.⁴¹ We kunnen dat aanpassingsproces zichtbaar maken op drie heel verschillende niveaus: levenswijze, taal en religie.

Het schipperen begon voor de invallers al met de nomadische levenswijze, waartoe in de sedentaire wereld buiten de grote Euraziatische steppen maar beperkte mogelijkheden waren, die de invallers overigens wél nadrukkelijk opzochten: in Europa het Karpatenbekken (de Hongaarse poesta) en het Beneden-Donaugebied; in Klein-Azië de hoogvlakte van Anatolië; in Centraal-Azië de uitgestrekte steppe- (maar vaak ook woestijn-) achtige zones in het huidige Turkmenistan, Afghanistan en Iran.⁴² Desondanks werd de zuiver nomadische levenswijze in veel gebieden betrekkelijk snel opgegeven. Dit was vooral het geval in Europa waar de Avaren, Witte Bulgaren en Magyaren spoedig na hun aankomst begonnen te ‘sedentariseren’ – de Bulgaren ontptopten zich zelfs als bekwame stedenbouwers, zoals nog te zien is aan de majestueuze ruïnes van hun eerste hoofdstad, Pliska. De nomaden die de sedentaire gebieden van Centraal-Azië binnendrongen, hadden meer gelegenheid om een pastorale economie voort te zetten, zoals het geval van de Anatolische Turken bewijst. Toch waren veel van hun acties (Chioniten/Heftaliten, Seldjoeken, Qarakhaniden, Qara Khitan) juist gericht op de beheersing van twee sleutelsteden aan de Zijderoute, Bukhara en Samarkand.⁴³

⁴¹ De minachting van nomadische veroveraars tegenover sedentaire volkeren die ze hadden onderworpen werd niet zelden uitgedrukt in negatieve stereotiepen die sterk leken op denigrerende ideeën die in de sedentaire wereld over ‘barbaarse’ nomaden bestonden: Stepanov, *The Bulgars*, 40-46.

⁴² Hoe dit in zijn werk ging wordt voor de Seldjoeken in Anatolië verhelderend uitgelegd in Peacock, *Early Seljuq History*, 128-164.

⁴³ Al in de oudheid werden belangrijke oases en stadstaatjes langs de karavaanroutes op de grens van de Euraziatische steppen vaak beheerst door nomadische elites: Christian, *A History*, 211. Dit was niet per se nadelig voor deze steden. Bukhara kwam bijvoorbeeld voor het eerst tot grote bloei toen het onder gezag stond van de

Afb. 3: Het zogenaamde Eerste Bulgaarse Rijk, met zijn gebieds-
uitbreidingen in de negende eeuw.

Bron: http://en.wikipedia.org/wiki/First_Bulgarian_Empire#/media/File:Territory_of_the_First_Bulgarian_Empire_-_9th_century.png

Chioniten/Heftaliten: ibidem, 318. Samarkand was de hoofdstad van het rijk van de Qarakhaniden: Biran, *The Empire*, 106-108.

Wat dan op den duur overbleef, en herinnerde aan de nomadische herkomst, was een martiale ruitercultuur, die bijvoorbeeld nog altijd in volle glorie zichtbaar is op het majestueuze rotssculptuur van de Bulgaarse khans in de bergen bij Madara.⁴⁴ Maar zelfs op dit punt gaven de invallers soms toe. Na 1055 begon de sultan van de Groot-Seldjoeken doelbewust het belang van Seldjoekse ruiters in zijn legers te ondermijnen ten faveure van *ghulam*, dat wil zeggen, slaven die waren getraind als infanteristen. De gedachte hierachter was dat ghulamtroepen loyaler aan hem zouden zijn.⁴⁵ In de legers van de Qara Khitan daarentegen bleven Khitan-ruiters wél de hoofdrol spelen, en alle commandoposities innemen – net zoals in hun religieuze gebruiken paardenoffers heel gewoon bleven.⁴⁶

Het lot van talen bewijst eveneens dat de balans in acculturatieprocessen naar beide kanten – allochtoon of autochtoon – kon doorslaan. Terwijl de Ta Yüeh-chih hun oorspronkelijke Tocharische taal – de enige Indo-Europese taal die tot Oost-Azië was doorgedrongen⁴⁷ – inruilden voor het Bactrisch⁴⁸, en de Avaarse en Bulgaarse invallers in Centraal-Europa al gauw hun Turkse taal opgaven voor autochtone Slavische regiolecten⁴⁹, bleef de (met Turks aangelengde) Uralische taal van de Magyaren behouden en werd Turks door de snelle uitbreiding van de Seldjoekse macht een *lingua franca* in het Midden-Oosten. Ook de Khitan, die van oorsprong een aan het Mongools verwante taal spraken zijn na hun komst naar Centraal-Azië in sterke mate geturkificeerd (en werden in de

⁴⁴ O.a. Stepanov, *The Bulgars*, 56.

⁴⁵ Peacock, *Early Seljuq History*, 94-98. Overigens waren deze *ghulam* ook vaak afkomstig van de steppen (m.n. Kirgiezen en Karluken). Het massale wegvoeren van nomaden van de westelijke steppen om als slaafsoldaten te dienen in legers in de islamitische wereld van Centraal-Azië en het Midden-Oosten is een belangrijk nevenverschijnsel van de machtsexpansie van Oost-Aziatische nomaden op de westelijke steppen, dat ik hier verder onbesproken heb gelaten.

⁴⁶ Biran, *The Empire*, 133-134, 146-153.

⁴⁷ Het Tocharisch was een relict van migraties van groepen nomaden van de westelijke steppen naar het Oosten die millennia eerder plaatsvonden. D.W. Anthony, *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (Princeton 2007) 52-65, 263-267, 307-311. Zie: Beckwith, *Empires*, 84-85; Christian, *A History*, 210-218; Narain, 'Indo-Europeans'.

⁴⁸ In schrift gebruikten ze ook Sogdisch, Grieks en Aramees. B.N. Mukherjee, *The Rise and Fall of the Kushana Empire* (Calcutta 1988) 448A-448B.

⁴⁹ Voor het gebruik van Byzantijns Grieks door de Bulgaarse elite: Stepanov, *The Bulgars*, 81-83.

sedentaire wereld ook nauw met Turken geassocieerd), maar ze bedienden zich bij het besturen van hun duale stepperijk van heel verschillende talen: naast hun eigen Khitan ook Perzisch (een Indo-Europese taal), Oeigoers (een Turkse taal) en Chinees.⁵⁰

Het derde ijkpunt is religie. Van oudsher hingen de nomaden van de Euraziatische steppen een mengsel van shamanisme en polytheïsme aan. Het eerste behelst het geloof in een 'bezielde natuur' (planten en dieren hebben zielen), alsmede in (goede en kwade) geesten waarmee bepaalde personen in contact kunnen treden door in trance te raken. Het polytheïsme op de steppen was verbonden met het geloof in de aanwezigheid van vele goden in de open hemel boven de aarde, van wie er één, Kōke Tengri ('Het Eeuwige Uitspansel') de hoogste was. Al vroeg waren deze geloofsvoorstellingen beïnvloed vanuit de sedentaire wereld. Zo meenden reeds de heersers (*shan yi*'s) van het eerste grote rijk op de Mongoolse steppe, dat van de Xiongnu, over hemelse autoriteit te beschikken, een idee dat duidelijk was ontleend aan het Hemels Mandaat van de Chinese keizers en dat daarna in eigenlijk alle stepperijken weer terugkomt.

Tegenover andere godsdiensten stelden de elites van stepperijken en pseudo-stepperijken zich gewoonlijk verdraagzaam op, al werd die tolerantie eerder ingegeven door onverschilligheid of opportunisme dan interesse. Hoe dan ook heeft die tolerante houding sterk bijgedragen aan de verspreiding van 'wereldgodsdiensten' uit de sedentaire wereld, zoals het boeddhisme, het manicheïsme, het jodendom, het christendom en de islam, over de steppe en in de richting van China. Bekerings tot één van de 'wereldgodsdiensten' uit de sedentaire wereld waren dan ook niet uitzonderlijk. Soms kreeg bekering gestalte in de vorm van *double insurance* (men nam er dan een nieuwe godsdienst bij zonder de oude af te zweren)⁵¹, maar soms ook als exclusieve acceptatie van een nieuwe godsdienst. Het laatste had vaak politieke redenen: de nomadische elite wilde zich duidelijker onderscheiden van zijn onderdanen of zich openlijk associëren met de leiders van een naburige staat. Opmerkelijke bekerings op de steppen zelf waren bijvoorbeeld die van de elite van het stepperijk van de Oeigoeren tot

⁵⁰ Biran, *The Empire*, 93-94, 127-128. Over de eigentijdse associatie van Khitan met Turken: ibidem, 143-145.

⁵¹ Zie: Stepanov, *The Bulgars*, 45.

het manicheïsme en die van de elite van het rijk van de Khazaren tot het jodendom.⁵²

Men zou verwachten dat de pressie van sedentaire godsdiensten op nomadische elites in pseudo-stepperijken door de intensievere contacten groter was dan in zuivere stepperijken, maar ook in pseudorijken kostte bekering tijd. In het efemere rijk van de Hunnen kreeg het christendom nooit voet aan de grond, maar hetzelfde geldt ook voor het veel duurzamere rijk van de Avaren, dat nog nauwelijks was aangeraakt door het christendom toen het eindelijk bezweek onder de aanvallen van de Franken.⁵³ Wél succes had het christendom in de twee andere Europese pseudo-stepperijken, die van de Bulgaren en Magyaren, maar ook daar bepaald niet onmiddellijk. Bulgaarse leiders uit de negende eeuw volgden eerst een *double insurance*-strategie voordat khan Boris zich in 864 echt liet dopen (en de doopnaam Michael aannam). Volgens de Bulgaarse historicus Tsvetelin Stepanov was dit de onvermijdelijke prijs die Boris betaalde voor het succes waarmee hij zijn macht had uitgebreid over steeds grotere Grieks-Byzantijnse gebieden en dus over steeds meer Grieks-Byzantijnse onderdanen.⁵⁴ De doop van de Magyaarse kroonprins Vajk (die de doopnaam Stefan/Istvan kreeg), vermoedelijk ergens tussen 995 en 997, had zeker te maken met de politieke toenadering tussen een deel van de Magyaarse elite en het Duitse Rijk van de Ottonen, een band die door Stefan verder werd aangehaald toen zijn opvolging door bepaalde segmenten van de Magyaarse aristocratie werd betwist. Minstens zo betekenisvol was de islamisering van nomadische elites in Centraal-Azië. De eerste vorst van een pseudo-stepperijk die zich tot de islam bekeerde was in 935 Satuk bughra khan van de Qarakhaniden, die ook tijdens de rest van zijn bewind (hij overleed in 955) de islamisering van zijn Turkse onderdanen sterk bevorderde.⁵⁵ Van groter historisch gewicht was echter de bekering van de Seldjoeken ergens vanaf het jaar 1000. In de oudere literatuur is aan de nieuw bekeerde Seldjoeken een grote rol toebedeeld in het herstel van de orthodoxe, soennitische, versie van de islam. De laatste jaren wordt dat echter gerelativeerd, ook weer door te wijzen op het politieke opportunisme dat bepalend was voor het religieuze

⁵² Voor de rijkdom aan religies in het rijk van de Khazaren, zie: Stepanov, *The Bulgars*, 122-124. Over de bekering van de Khazaarse elite tot het jodendom, beknopt: Christian, *A History*, 293-295.

⁵³ Szádecky-Kardoss, 'The Avars', 218-219.

⁵⁴ Stepanov, *The Bulgars*, 45, 48-49, 77-84.

⁵⁵ Golden, 'The Karakhanids', 357-358.

handelen van Seldjoekse sultans. Daarnaast is wel duidelijk dat de islamisering van de Turken veel geleidelijker is verlopen dan men vroeger dacht en bovendien altijd onvolledig bleef: antropologen hebben nog in de twintigste eeuw in Anatolië onmiskenbare relictten van nomadisch shamanisme aangetroffen.⁵⁶

Al deze ijkpunten bevestigen het beeld van een intensief cultureel tweerichtingsverkeer op allerlei terreinen, waardoor in pseudo-stepperijken fascinerende mengculturen ontstonden, die het eerste en in hun meest uitgesproken vorm gestalte kregen in de elite om daarna door te sijpelen naar alle lagen van de bevolking.⁵⁷ Slechts bij uitzondering werden dergelijke acculturatieprocessen ook op de langere termijn doelbewust gehinderd. Zo bleef de elite in het rijk van de Qara Khitan hardnekkig vasthouden aan gewoonten uit Liao China. Volgens historica Michal Biran deed die elite dat deels omdat China in Centraal-Azië werd geassocieerd met ‘grandeur en prestige’, deels omdat de Qara Khitan zelf overtuigd geweest moeten zijn van de superioriteit van Chinese bestuurlijke en culturele tradities – met inbegrip van het drinken van thee, het dragen van zijden kleren, en het respecteren van een Confuciaanse ethiek. Ook de weigering van de Qara-Khitan aristocratie om zich tot de islam te bekeren, bemoeilijkte integratie.⁵⁸ Maar, als gezegd, dit was exceptioneel en uiteenlopende voorbeelden van geslaagde acculturatie – waaronder religieus syncretisme – zijn veel gemakkelijker te produceren.

Conclusie: de betekenis van pseudo-stepperijken voor de geschiedenis van het Westen

Dit artikel ging nu eens niet over de invloed van het Westen op het Oosten, en ook niet over die van China op het Westen, maar over de impact van Oost-Aziatische steppenomaden op de geschiedenis van Centraal-Azië, het Midden-Oosten en Oost-Europa in de periode vóór de grote Mongoolse veroveringen van de dertiende eeuw. Daarbij lag de focus op de meest extreme vorm van inmenging: de vorming van door oostelijke nomaden

⁵⁶ Peacock, *Early Seljuq History*, 99-127.

⁵⁷ Hierover onder andere Barford, *The Early Slavs*, 57, in zijn bespreking van het acculturatieproces tussen Slaven en Avaren in de zevende eeuw.

⁵⁸ Biran, *The Empire*, 93-131, 171-201.

beheerste ‘pseudo-stepperijken’ die geheel of gedeeltelijk gelegen waren binnen de sedentaire wereld van het Westen.

De historische betekenis van dit type rijken is te meten op drie tijdsniveaus. Terwijl de directe gevolgen zich vooral lieten beschrijven in termen van extreem geweld, hoge aantallen menselijke slachtoffers en grote materiële en maatschappelijke ontwrichting, brak er daarna onvermijdelijk een fase aan van toenadering in termen van assimilatie, acculturatie en integratie die leidde tot de ontwikkeling van fascinerende nieuwe mengculturen. Het relatieve succes van dergelijke processen verzekerde voor een deel het langduriger voortbestaan van stepperijken, al speelden toevallige omstandigheden – de opkomst van nieuwe machten – eveneens een grote rol.

De grote betekenis van de antieke en middeleeuwse stepperijken moet vooral worden gezocht in hun cruciale intermediaire rol in de uitwisseling van mensen, goederen, kennis en ideeën (inclusief religieuze opvattingen) tussen de beschavingskernen van het Euraziatische megacontinent: tussen China, Centraal-Azië, India, het Midden-Oosten en Europa. Daarmee leverden ze een wezenlijke bijdrage aan de eenmaking van de Euraziatische wereld waarnaar wij in onze tijd met nieuw elan, maar toch ook weer met hangen en wurgen, op zoek zijn.

Postscriptum: introductie op het themanummer

Een opstel over pseudo-stepperijken in het Westen, hoe breed ook gesitueerd, doet onvoldoende recht aan de verbazingwekkende rol die steppenomaden tussen de derde eeuw voor Christus en de achttiende eeuw na Christus in de wereldgeschiedenis hebben gespeeld. Daarvoor is teveel buiten beschouwing gelaten: de vorming van primitieve, multi-etnische staten op de Euraziatische steppe zelf, en met name wat zich daarvan afspeelde op het oostelijke, ‘Mongoolse’ deel ervan, om nog maar te zwijgen over de bijdrage van de Mongolen zelf. De overige artikelen in dit themanummer vullen delen van deze leemten op.

Maria Riep en Tineke D’Haeseleer voeren ons mee naar de geschiedenis van het grootste stepperijk uit de vroegmiddeleeuwse periode: dat van de Göktürk of ‘[Hemels]blauwe Turken’, dat zich zowel over de oostelijke/Mongoolse als westelijke/Kazachse steppe heeft uitgestrekt – en op den duur uiteenviel in een oostelijke en een westelijke helft. Riep belicht

de grote bijdrage die de Turken hebben geleverd aan de groeiende uitwisseling van mensen, producten en ideeën tussen Tang China en Tibet in het Oosten, en de Sogdische handelskolonies in het Westen. Haar aandacht gaat in het bijzonder uit naar de laatste, want deze onderstrepen de nauwe verbondenheid van de westelijke Turken met de rijke stedelijke cultuur in de Centraal-Aziatische gebieden die deze nomaden in de zevende en achtste eeuw beheersten.

Gabrielle van den Berg verplaatst het toneel naar de sedentaire wereld van Iran. Haar subtiele artikel behandelt de ideologische manipulaties met de *Shahnama*, ‘een wereldgeschiedenis in verzen, geschreven vanuit Iraans oogpunt’, die aan het begin van de elfde eeuw werd gecomponeerd door de Perzische dichter Ferdowsi. Na verloop van tijd kreeg de *Shahnama* ‘een iconische status’, temeer omdat de nieuwe – inheemse dan wel nomadische – dynastieën die achtereenvolgens de heerschappij over Iran opeisten, Ferdowsi’s tekst gebruikten om hun macht te legitimeren. Dit deden ook de Mongoolse Djenghizieden die Iran kort na het midden van de dertiende eeuw veroverden, en dat heeft geleid tot de productie van misschien wel het mooiste *Shahnama* handschrift dat nu nog bestaat.

Ook op de Mongoolse veroveringen richt zich de bijdrage van David Curtis Wright, zij het op een heel ander aspect (het militaire) en een heel ander gebied (Song China). Wright zet zich af tegen het traditionele idee dat de Mongoolse verovering van de zuidelijke helft van China – het keizerrijk van de Song – hapsnap en zonder veel planning plaatsvond. Integendeel, de aanval op het Song Rijk lijkt juist zorgvuldig overwogen en nauwgezet voorbereid te zijn geweest, maar werd vervolgens wél razendsnel – als een Blitzkrieg – uitgevoerd door Mongoolse legers onder commando van Bayan. Binnen twee jaar na de inzet van de aanval werd de Song hoofdstad Lin’an/Hangzhou veroverd. Daarna werd er nog drie jaar gejaagd op ‘rebellens’ (aanhangers van het Song regime die weigerden om de Mongolen als nieuwe heersers te aanvaarden). Aan de oorlog kwam merkwaardigerwijs een einde op zee, en wel in één van de grootste zeeslagen uit de wereldgeschiedenis, die in maart 1279 werd uitgevochten voor de kust bij Yaishan (niet ver van Hong Kong).

Alles bij elkaar genomen wordt de grote betekenis van steppenomaden in de preindustriële wereldgeschiedenis zo van heel verschillende kanten verhelderd.